

Увічнення пам'яті про Смерть і Жертву: потрясіння і трансформації публічного простору в Києві

Кетрін Ваннер

(переклад
з англійської
Світлани Шліпченко)

Після трагедії 20 лютого 2014 року, коли на центральній площі Києва — Майдані Незалежності — було вбито більше ста людей, там майже одразу почали з'являтися тимчасові меморіальні знаки на вшанування пам'яті загиблих.

Перетворюючи публічний простір на простір вшанування пам'яті (і в такий спосіб наче сакралізуючи його), протестувальники, яким вдалося вижити в ті дні, створювали місця, де можна було б віддатися скорботі. Ці народні міні-меморіали та жалобні ритуали, що відбувалися на Майдані, були не лише способом вшанувати пам'ять про загиблих і принесену ними жертву, а й можливістю хоча б якось втамувати гнів. По суті, ці міні-меморіали постійно нагадували про глибоке потрясіння, яке пережило місто, але у формі моральних, емоційних та естетичних відчуттів. Колективне переживання й визнання спільної втрати, колективний досвід жалоби і скорботи посилювали впевненість людей у тому, що протести були чимось набагато більшим, аніж просто політичним жестом. Вони стали емпатичним утвердженням спільних цінностей і такої ж спільної, загальної волі захистити ці цінності, і саме тому ці протести отримали назву «Революція гідності». Зважаючи на винятково важливу роль саме цього, морального, виміру, протести на Майдані як вияв і майбутній проект політичних трансформацій були й залишаються тим, що стало «освяченим», «сакралізованим» у публічних просторах міста.

Центральна площа столиці перетворилася на місце публічної скорботи й жалоби. Ця стаття є спробою аналізу того, як відбувається і що означає перетворення ключового публічного простору з простору зустрічей і спілкування на місце жалоби. Народні міні-меморіали, що постали на Майдані, демонструють нові форми переживання потрясіння в урбаністичному просторі, які у фундаментальний спосіб формують (і переформовують) досвід, перетворюючи простори на місця, де минуле повсякчас повертається у сьогодення. Таке постійне зіткнення з болючим минулим впливає й на формування політичних оцінок і переконань. Власне, у такий спосіб ці місця жалоби і той потужний вплив, який вони генерують — у формі того, що Най-

Світлина
Михайлівський
собор, зима 2014.
О. Юрков

Світлина. Народна ініціатива — нова назва вулиці, травень 2015.
К. Шайде

джерел Трифт називає «думка в дії», — стимулюють практики скорботи, які, своєю чергою, є артикуляцією солідарного морального обов'язку (Thrift, 1996). Ці місця та ритуали скорботи, до якої вони спонукають, чітко вказують, кого стосуються і на кого покладають тягар цих обов'язків.

Так само сакралізація урбаністичного простору, у деяких випадках навмисна, у деяких — ні, може стати засобом демонізації інших місць чи народів. Спрямовуючи й перетворюючи гнів на скорботу чи скорботу на гнів, такі місця жалоби здатні провокувати моральні зобов'язання радикально відмінного характеру,

часто залучаючи широкий спектр відчуттів — від помсти до відплати чи примирення. У будь-якому разі ритуалізація жалоби/скорботи в публічному просторі може проявити, як і чому масове невдоволення та протести і переживання досвіду трансцендентування (*experiential transcendence*), спровоковане ними, переросло у «Револуцію гідності». Бажання захистити й зміцнити сподівання людей, пов'язані з відчуттям власної гідності, стали потужним каталізатором змін не лише на теренах України¹. Рішучість зберегти й не втратити ті відчуття, спогади та політичні цілі — от що весь час підштовхує перетворення в публічному просторі. І на сьогодні скорбота як ще не реалізований політичний проект втілює та відображає боротьбу, жертви і прагнення гідності.

Зима, що нас змінила

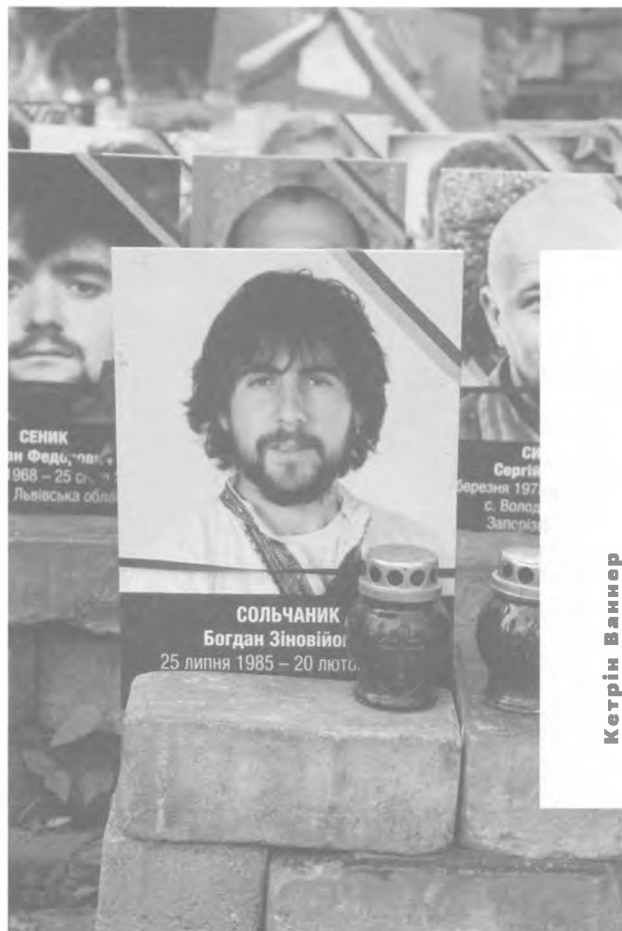
«Зима, що нас змінила» — саме так багато публічних інтелектуалів охрестили події на Майдані. Я спробую підійти до розуміння цієї фрази — того, що відбулося на Майдані, розглядаючи ті події у світлі певного поняття — стану піднесеності, ейфорії, збудження, пов'язаного з досвідом колективного переживання, колективної участі в ритуалі (*effervescent assembly*), яке дуже швидко набрало моральних обертонів й зіграло свою роль у трансцендентуванні досвіду. Саме створення певної атмосфери, що, своєю чергою, породило певні типи досвіду переживання, і зумовило перетворювальний імпульс колективних зусиль на Майдані. Щойно мирне прагнення трансформацій було обірвано смертю і людськими жертвами, як публічні простори, де це сталося, перетворилися на місця жалоби — і за загиблими, і за розбитими надіями, безповоротно змінивши атмосферу в самому серці публічного простору в центрі міста.

Термін «колективне піднесення» (*effervescent assembly*) колись застосував Еміль Дюркгайм у своїй праці «Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії» (2008, 2002/переклад українською [1912]). Він стверджував, що енергія та емоції, що вивільняються у ритуалі, сприяють досягненню колективного піднесення, певного роду ейфорії, стану, в якому індивід настільки ідентифікує, ототожнює себе з групою, що його чи її думки й дії розчиняються в думках і діях цієї групи. Цей процес розмивання, розчинення індивіда у групі є першим кроком на шляху перетворення. Протестувальники на Майдані відчували майже надприродний стан — переживання рівності, єдності та солідарності; саме це дало змогу учасникам подій вийти за рамки звичних соціальних відмінностей, ролей та ієрархій і висловити колективну мету — змінити цю стару систему. Енергія емоційно зарядженого колек-

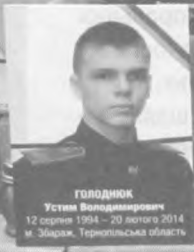
тивного прагнення, яку випромінювали протестувальники на Майдані, породила відчуття єднання, коли внутрішні світи кожної окремої людини — незнайомців, які стояли пліч-о-пліч, утворили єдине ціле, що опанувало публічний простір. Після участі у протестах на Майдані люди відчували, що в них всередині наче щось змінилося саме завдяки цьому колективному досвіду трансцендентування. І очевидно, саме тому можна говорити про «зиму, що нас змінила»².

Загальне неприйняття й відрізка до режиму Януковича та роздратування через іще один *обман*, або ж зраду, були серед низки чинників, що спонукали протестувальників масово вийти на вулиці Києва. А мотивацією гуртування на Майдані було спільне усвідомлення й спільна реакція, зумовлені моральними чинниками, що базувалися на таких же спільних моральних переконаннях. Саме це викликало однак вимогу відставки уряду та породило відчуття солідарності й своєї правоти на шляху до мети — боротьби за власну гідність. Моральний вимір цих протестів постає із ситуації вибору між двома полюсами, спочатку для киян і не-вдовзі для всіх українців: ти на боці людей чи влади. Цей двополюсний вибір став своєрідним мірилом для оцінки подій на Майдані у таких же поляризованих термінах «добра і зла» та «праведного і неправедного». Протестувальники, висловлюючи свої претензії до влади, мали якесь універсальне відчуття, що вони — на «праведному» боці історії. Таке підвищене почуття солідарності, спільних моральних переконань і відданості «справі Майдану» було тим, що змушувало людей залишатися на площі, незважаючи на мороз і холод, і взагалі тим, що «підігрівало» протести впродовж зими 2013–2014 років.

Люди усвідомлювали, що вони мають спільні «точки відліку», спільні засади розуміння для досягнення висновку: євроінтеграція є найбільш перспективним шляхом у досягненні тих стандартів життя, яких прагнули всі українці. Розуміння цього не потребувало спеціальних пояснень — всі знали, що це означає. Навіть більше, подібна «універсальність» була присутня й у засудженні політики тодішнього президента щодо відмови від європейської орієнтації та зміни політичного курсу. Цей досвід спільного відчуття наруги над моральними принципами породив і спільні дії та реакції людей, а це, своєю чергою,

Кетрін Ваннер

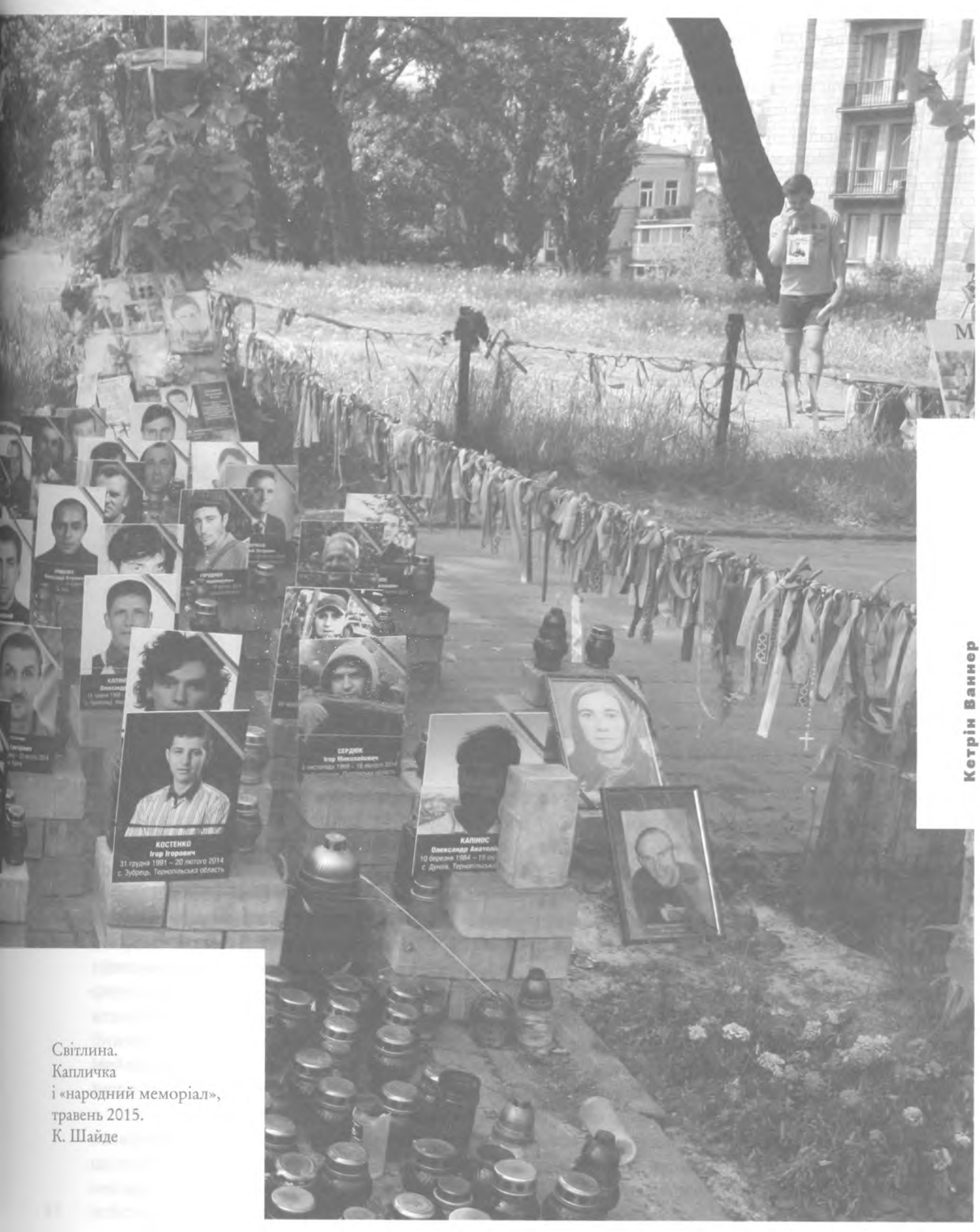

ГОЛОДНИК
Устим Володимирович
12 серпня 1994 – 20 лютого 2014
м. Збараж, Тернопільська область

МОЙСЕЙ
Василь Михайлович
7 березня 1992 – 20 лютого 2014
м. Тернопіль

ЗУБЕНКО
Владислав Віталійович
22 квітня 1991 – 28 лютого 2014
м. Харків

БОНДАРЧУК
Ігор Михайлович
в 1961 – 20 лютого 2014
Слободська міська територіальна громада

Кетрін Баннер

Світлина.
Капличка
і «народний меморіал»,
травень 2015.
К. Шайде

сприляло появі відчуття зв'язку з іншими. Така енергія у формі колективного піднесення єднала учасників протестів і наче вивищувала їх над собою, провокуючи емоційну реакцію, що її можна було б схарактеризувати як «досвід трансцендентування». Цей «тілесний», фізичний досвід сприйняття такої енергії на Майдані, переживання «досвіду трансцендентування», надавав учасникам таке відчуття, наче кожен з них вступає в (якийсь) космічний двобій із силами зла, битву за майбутнє своєї країни. Протести на Майдані як рух, що розгорнувся в самому серці міста для того, щоб публічно заявити про свою відданість справі підтримки одне одного на шляху до нових взаємин, заснованих на принципах поваги, і були тим, що перетворило ті три зимових місяці на «Революцію гідності».

Пісня відігравала ключову роль у генерації відчуття трансцендентування. Одним з перших і, мабуть, найяскравіших моментів колективного піднесення була миттєва відповідь людей на застосування владою сили проти громадян 30 листопада 2013 року. Наступного дня відбулася масова хода і мітинг на Майдані попри урядову заборону на протести. Сутички з міліцією, спроби атак на урядові споруди та наростаюча загальна напруга не стали на заваді: дедалі більше людей їхали до центру міста, щоб підтримати протестувальників. На станції метро «Університет» вони спонтанно заспівали національний гімн, тим самим утверджуючи єдність нації проти держави, яка лицемірно заявляла про підтримку «інтересів людей».

Ще раз подібне піднесення, може, навіть і більшої сили, що викликало це відчуття «трансцендентування», виникло двома тижнями пізніше, під час концерту гурту «Океан Ельзи» на Майдані, який відбувся 14 грудня 2013 року³. Люди усвідомили себе громадянами, і відповіддю громадян став протест, до якого день у день приєднувалося дедалі більше людей, щораз рішучіше налаштованих не відступати від ідеалів і цілей, задекларованих у перші ж дні протестів. Гурт погодився виступити на Майдані, тим самим висловивши свою підтримку невинним людям і членам їхніх родин, знову ж таки чітко відмежовуючи «громадян» від «держави». Оголошуючи виступ, соліст гурту заявив, що «від сходу до заходу країни ми об'єднані спільною метою євроінтеграції; політики роз'єднують нас, а ця спільна ідея — єднає». Він говорив далі, наголошуючи на тому, що ми очікуємо дотримання владою принципів справедливості, а тоді гостро додав, що влада залежить від народу. Закінчив він популярним ще від часів Помаранчевої революції рефреном: «Разом нас багато». Він починав співати перший рядок, а аудиторія відповідала йому наступним, він, своєю чергою, співав далі, і в цьому процесі співвиконання, де розчинялися межі між слухачами і виконавцем, розгорталась і музика/пісня, і ідея єдності.

Спонтанне виконання національного гімну і цей концерт — приклади специфічної атмосфери, що виникає у ситуації колективного піднесення, атмосфери, що виникла на Майдані ще в перші дні протестів. Ці моменти породжували переживання «досвіду трансцендентування» мірою того, як люди відчували єднання — і одне з одним, і з музикантами, і з вищими принципами⁴. «Досвід трансцендентування» виростав посеред дивовижної відсутності страху в щільному натовпі глядачів, які скупчилися в публічному просторі — на міській площі. Частина ефекту цього відчуття творчого піднесення полягає у тому, що руйнується старе, а це відкриває шлях до нових ідей і нового соціального досвіду й знання. Тож ці відчуття трансцендентування підтвердили наявність морального консенсусу, зміцнили соціальні зв'язки об'єднаних у протистоянні людей і посприяли виникненню колективного відчуття можливостей і перспектив. Згаданий вище концерт і виконання гімну демонструють лише два моменти, що перевернули проект політичних трансформацій на *святу справу*, — моментів, які морально зміцнили та об'єднали учасників і врешті зробили свій внесок у перетворення впливу та мети публічного простору в центрі міста й досвіду перебування в ньому. А вже соціальні мережі та *YouTube* подарували цим «моментом єднання» і тій специфічній атмосфері трансцендентування «вічне життя». Численні дописи та їх поширення означали, що не тільки присутні, а й «зовнішній світ» брали участь у подіях на Майдані.

Однак відчуття єднання і «трансцендентування» виникають і провокуються чимось більшим, аніж просто співприсутністю чи піднесенням натовпу. Досвід трансцендентування виникає, коли до просто почуття єдності й осмисленості долучаються моральні виміри буття для Інших і відтак — взаємних зв'язків з Іншими. Зігмунт Бауман, спираючись на Гайдеггера, зауважував, що суттю

Світлина. Terra Dignitas:
виставка конкурсних
проектів, 2015.
К. Шайде

Кетрін Ваннер

ідеї моральності є *für sein* — тобто бути *для* Іншого (Bauman, 1993: 13; Бауман, 2005: 24)⁵. Вчиняти морально означає брати на себе відповідальність за Інших і постійно робити це впродовж усіх майбутніх зустрічей з Іншим/и. За словами Баумана, моральність полягає в «*бутті один для одного [für sein]*», а не просто бутті з [*mitsein*]. Він зазначає: «Тож 'буття з' подібно до усіх інших модусів чи виявів буття-існування не створює ані справжнього єднання, ані спільності; воно ['буття з'] не витримує випробувань стосунками моральності. Лише 'буття для' здатне на це» (Bauman, 1992: 42; курсив в оригіналі). Концерт «Океану Ельзи» та інші знакові моменти, що постали в ситуації розпаду, наголошують важливість *буття одне для одного*⁶. Переживання колективного «досвіду трансцендентування», що відбулося на Майдані, спровоковане похмурими політичними перспективами щодо якості життя, заклало основу ритуалізації скорботи в центрі міста.

Напруга наростала, і 20 лютого 2014 року снайпери відкрили прицільний вогонь по протестувальниках, убивши більше ста людей і поранивши ще більше. На Майдані відбувалися публічні жалобні церемонії прощання із загиблими — вшановували пам'ять про них. Цей акт убивства радикально змінив центральну площу міста. З публічного простору — місця, де утверджувалися сподівання на набуття і обстоювання гідності через досвід трансцендентування, площа перетворилася на місце жалоби. Знову

музика зіграла провідну роль у створенні атмосфери піднесеності та відчуття «доторку до вічності», властивих церемоніям жалоби. Подібно до того, як у містах світу вшановують пам'ять невідомих солдатів, які віддали життя за свою країну, так і тут люди схиляли голови перед загиблими, які померли за країну та її громадян. Однак у цьому випадку загиблі не є «невідомими», їхні особи було точно встановлено⁷. Похорон зазвичай діє як акт виключення. Смерть підриває стабільність спільноти, а ритуалізація жалоби може допомогти відновити цілісність соціальної тканини, подаючи смерть як загрозу, з якою спільнота здатна впоратися. Жан Бодріяр наполягає на тому, що поховальні обряди «упрошують й підкуповують мертвих, щоб вони трималися подалі» (Baudrillard, 1976: 195ff). Особливо це стосується випадків «поганої» (наглої) смерті — коли йдеться про вбивство, суїцид або ж смерть у результаті нещасного випадку. Тоді тіло тримають окремо і під час обряду скорботи, і під час поховання (Kukharenko, 2011)⁸. У цій частині світу, яку часто називають «кривавими землями», існує давній страх, що духи/душі жертв насильства можуть повернутися у загробному житті, щоб мучити живих (Snyder, 2010). Просторове відокремлення мертвих від живих має на меті обмежити протистояння зі смертю і тією шкодою, яку можуть потенційно заподіяти «невгамовані/невмиротворені мерці». І далі: похорон є фінальною фазою поховального обряду, який виключає мертвих з числа живих. Цвинтарі, які також є просторово відокремленими від світу повсякдення, наголошують той факт, що мертві більше не існують. Вони вже більше не є членами спільноти і відтепер належать до світу предків. За словами Бодріяра, землі, де ховають мерців, були першими гетто в історії людства (Baudrillard, 1976: 195ff).

Утім, під час поховального обряду на Майдані такого відокремлення не було. Тіла лежали у домовинах, деякі — у відкритих. Домовини проносили повз натовп одну за одною і в безпосередній близькості до присутніх. Мертвих не тільки не цуралися чи не остерігалися, їх навіть взагалі не визнавали за мертвих⁹. І ті, хто ніс домовини, і ті, хто був присутній на церемонії поховання, промовляли в унісон: «Герої не вмирають!».

Така ритуалізація жалоби передавала загальний настрій у ставленні живих до мертвих: останніх сприймали так, наче вони були родичами присутніх. Ця трагічна втрата вразила всіх, моментально набувши універсального характеру. Вона також стала моментом винятково інтимного переживання в присутності величезної кількості людей. Ця ритуалізація скорботи і жалоби спровокувала динамічне переплетіння глибоко інтимних, індивідуальних, подеколи протилежних, емоційних станів: від смутку, суму, жалю — до гніву чи обурення. Участь у церемонії жалоби на головній площі міста стала ще одним способом публічно долучитися до обстоюваного спільно політичного проекту.

Емоційне навантаження контексту і, зокрема, музика спровокували й «тілесну» реакцію, тим самим особливо підсилюючи ефективність емоційного і морального, совісного, відгуку кожної окремої людини¹⁰. Цей втілений досвід єднання одне з одним, жалю і сліз ще більше додавав до того стану «трансцендентованого досвіду», до якого я зверталася вище. Усе це мало надзвичайний вплив у формуванні морального виміру аргументації, процесу, що невідворотно виникає як реакція на політичні та соціальні зміни і який здатний призвести до великих зрушень моральних норм і політичних оцінок.

Колективне форматування досвіду переживання, чи то трансцендентування, чи чогось іншого, уможливорює «вписування» певних емоційних станів у рухи тіла, у досвід тілесності у формі певних моральних імпульсів. Так само, як релігія постає нерозривно пов'язаною із соціальним,

процес перегляду моральних імпульсів відбувається колективно і у фундаментальний спосіб поєднується зі спільним досвідом переживання та спільних прагнень¹¹.

Немає таких суспільств, де не існувало б актів колективного вшанування пам'яті, спрямованих на те, щоб якось втішити живих, і особливо тих, хто виконує жалобні ритуали. І хоча і горе (відчуття болю втрати), і скорбота/жалоба невіддільно зв'язані та обумовлені одне одним, скорбота/жалоба є соціальною практикою, натомість горе (як відчуття болю втрати) є емоцією. Горе втрати поряд із почуттям безсилої люті, гніву, викликаного ним, може бути перетвореним на користь за допомогою слів, які ґрунтуються на теологіях і співах, інтегрованих у церемонію літургії.

Ритуали жалю і скорботи є вираженням афективних станів свідомості і слугують маркерами, позначками певного часу. Ми переживаємо смерть інших, звеличуючи невмирущу славу героїв, прославляючи їх гаслом «Слава Україні!», на яке чуємо у відповідь «Героям слава!». Увічнення слави героя наголошує, висвітлює безсмертя колективної душі. А використання хрестів і розп'яття єднає смерть Христа зі смертю протестувальників. Відчуття циклічності життя і смерті та певного психологічного комфорту постає з визнання, усвідомлення того, що те дійство, яке сьогодні відбувається на вшанування пам'яті померлих, відтвориться і завтра, включно з теперішніми учасниками цього поховального ритуалу.

Колективні жалобні ритуали, що настають за подібними поховальними ритуалами, виражають бажання і прагнення до безсмертя та ілюструють можливі способи здійснити таке бажання. Безсмертя у формі ілюзії, сподівання чи переживання — ще один елемент, який додає динаміки у відчуття «досвіду трансцендентування». Обіцянка безсмертя, яка закладена і якої дотримуються у жалобних ритуалах, здатна стати потужним дисциплінарним механізмом. Тілесна смерть більше не означає соціальної смерті. Тіло може померти, але пам'ять про людину та її життя, принесене в жертву, житиме й далі у звеличенні невмирущої слави. Протестувальників, яких оплакували в публічному просторі, вже вважали такими, які приєдналися до сонму предків, і, зокрема, тих, хто своєю жертвоністю довів готовність до «буття для Інших» (*für sein*).

Ці публічні жалобні ритуали, що відбувалися на Майдані, утворили певний зв'язок і надали форми прагненню безсмертя. Жалоба знов і знов підтверджує стосунок і зв'язок з померлими та зобов'язання живих щодо померлих, породжені цим зв'язком. Даніель Ерв'ю-Лежер (Hervieu-Léger, 2000) висуває дуже слушний аргумент, коли каже, що секуляризації в Європі було досягнуто передусім через розрив «ланцюжка пам'яті» між генераціями. Ланцюжком пам'яті вона називає спільний досвід, що його використовують індивіди для самовизначення та прив'язки, закорінення в якомусь конкретному місці. Розриваючи ланцюжок пам'яті про значущий досвід і переживання, спільний і для живих, і для померлих, певні місця, символи та об'єкти втрачають свої «сакральні» характеристики і своє значення як сакральних. Це, вважає вона, і був той перший ключовий крок у процесі втрати позицій, впливу та значення інституціалізованою релігією в європейських суспільствах і в процесі секуляризації народів Європи. Під час публічних жалобних ритуалів, що відбувалися на Майдані, було відновлено типи і форми зв'язків зі своїми співгромадянами і навіть з предками, які загинули, пожертвавши своїм життям, бо були готові «бути для Інших» (*für sein*), власне для тих «інших українців», яких об'єднувало спільне прагнення незалежності.

Одна з цілей, якої було досягнуто тими ритуалами, — наголошення того факту, що попри позірну політичну роз'єднаність у моральному сенсі країна лишалась єдиною. Можливо, здатність досягати й підтримувати консенсус і було втрачено, проте завдяки досвіду, здобутому на Майдані, її великою мірою було відновлено. Страх смерті та забуття сприяє згуртованості спільноти під час жалобних ритуалів як засобів продовжити «соціальне життя» після «фізичної смерті» (Bauman, 1992: 53). Такі колективні жалобні ритуали та вшанування пам'яті загиблих на Майдані стверджують продовження їхнього праведного життя у ситуації постійної політичної боротьби, незважаючи на абсолютну реальність їхньої смерті. Поховальна служба закінчувалася тим, що люди ритмічно повторювали в унісон (наче перебуваючи в трансі): «Героям слава!». Смерть цих людей надала нового значення та імпульсу дальшій боротьбі.

Виконання ритуалу та акт жалоби, оплакування — не одне й те саме. Оплакування часто відбувається поза формальним контекстом ритуалу і дуже тісно пов'язане з «роботою» емоцій — горюванням,

яке триває і не має чітко означеного кінця. Ритуали, подібні до масової церемонії поховання, що відбувається в публічному просторі, та інші кардинальні події, що генерують ефект потрясіння в публічному просторі міста, такі, як, наприклад, концерт «Океану Ельзи», є моментами, що утворюють процесуальну траєкторію, намагаючись поєднати бажану, омріяну і прожиту реальності.

Після прямих трансляцій і поширень у мережах розстрілу протестувальників і масових поховальних церемоній, що відбувалися на Майдані, процес тужіння і скорботи було ритуалізовано: з'явилася ціла низка «народних меморіалів» — місць, до яких масово приходили люди, щоб віддатися жалобі. По всьому центру Києва, поблизу і довкола Майдану з'явилися імprovізовані надгробні камені та інші меморіальні пам'ятні знаки, позначаючи місця, де загинули протестувальники. Маркування, позначення точного місця смерті у центрі міста перетворює жалобу та скорботу за померлими на постійний ритуалізований процес, який водночас є інтегрованим у повсякденне міське життя. Це породжує певний ефект — ефект потрясіння у міському просторі. Ті тимчасові місця вшанування пам'яті героїв стали місцями жалоби, місцями символічними — і в сенсі скорботи за загиблими, і в сенсі вираження обурення — не лише щодо клептократичного режиму, який був при владі в Україні і проти якого повстали українці, у яких цей режим намагався вкрасти їхню гідність, а й гніву через жакливі події, якими завершилися протести.

Невдовзі за розстрілом Небесної сотні — так стали називати тих, хто загинув 20 лютого, настали ще трагічніші події, які раніше навряд чи хто міг собі уявити. Анексовано ласий шматок української території — Кримський півострів — і почато неоголошену війну: спочатку це була війна слів і політичних технологій, але згодом вона переросла у неоголошену гібридну, проте справжню війну, жертвами якої стали вже тисячі й тисячі людей. Горе і печаль наростали, а разом з ними і гнів та обурення, і все це відображалось в жалобних церемоніях. Ренато Розалдо висвітлює й наголошує силу реакції культури на прояви гніву та інших подібних станів, які спонукають і підсилюють у людях бажання боротися (і воювати) (Rosaldo, 1984: 173). «Почуттям ми завжди надаємо форми за допомогою думки, і ця думка навантажується емоційним значенням. ... Емоції є думками, у певний спосіб 'відчуті' через припливи крові до обличчя, прискорення пульсу, 'рухів', які ми відчуваємо у мозку, в печінці, серці, шлунку чи шкірі. Вони є втіленням думок», — пише Розалдо (Rosaldo, 1984: 143). Смерть як тяжка подія часто викликає страх — втілену думку, яка знаходить свій єдиний вихід у насильстві¹². Позначаючи смерть і жертву та варіюючи емоційні реакції від гніву до жалю, тимчасові місця вшанування пам'яті загиблих на Майдані підштовхують і підігрують почуття перехожих, які проходять повз чи то дорогою на роботу, чи то прогулюючись вулицями Києва. У такій перспективі ці тимчасові місця вшанування пам'яті мають колосальне політичне значення та (у свій спосіб) формують бажання помсти, навіть її жорстоких проявів, у тих, хто приходив на Майдан — місце героїчної, самовідданої боротьби на захист мешканців міста.

Висновки

Майдан як соціальний і політичний рух народився в момент граничного відчаю, і цей факт безповоротно змінив українське суспільство. Площа (Майдан Незалежності) завжди була публічним простором, місцем, але 21 листопада 2013 року Майдан став також ідеалом, що для українців

символізує прагнення гідності. Саме в цьому публічному просторі вони зібралися, щоб утвердити цей надзвичайно потужний соціальний факт. Досвід колективного переживання стану піднесення на Майдані був маніфестацією тих соціальних зв'язків, що поєднували окремих, розрізнених індивідів один з одним у прагненні спільної мети. *За словами Розалдо, подібні емоції, почуття солідарності надають форми людським вчинкам як «втіленню думки».* Відчуття єдності «підказало» й спонукало українців свідомо «присвятити» себе (*für sein*) і стати один за одного та за ідеали Майдану. Ця відданість «справі Майдану» рухала подальшими діями протестувальників, навіть тоді, коли це означало свідомо йти на смертельний ризик. Саме це й перетворило перші місяці 2014 року на «зиму, що нас змінила».

Поховальні та жалобні церемонії мають і політичні функції. Ці церемонії викликають певні емоційні стани, до цих емоцій додається моральний вимір і значення, і в разі ритуалізації жалоби (як ми це бачили в Києві) результатом є ефект потрясіння, що вписаний просто у тканину міста і який об'єднує соціальні та культурні конструкції простору через (у формі) «думку в дії». Власне, це саме та «думка в дії», викликана й підсилена втіленням, «нутряним»/внутрішнім досвідом переживання, передусім — морального характеру, яка змусила індивідів до політичної дії.

Характер музики на концерті та поховальна церемонія, хай би якими нав'язливо прекрасними вони були, — швидкоплинні та недовговічні. Натомість створення меморіалу Небесної сотні, над яким, разом із музеєм, зараз триває робота, означає, що протестувальників не спіткає «соціальна смерть» — вони не вмруть для суспільства. До того часу, як увічнення пам'яті загиблих набере своєї постійної монументальної та інституційної форми, «тимчасові об'єкти» — такі як тимчасово облаштовані «народні» місця вшанування пам'яті — подібно до Прустових «мадленок» будуть ефективно провокувати спогади про відчуття колективного піднесення, ейфорії та злагоди, що панували на Майдані до того, як розгорнулися трагічні події.

Отже, з відчуття повного відчаю, породженого приниженням, постало колективне піднесення, що тривало три місяці у самому серці міста, у відкритому публічному просторі, і яке повернуло гідність уже майже розчарованим людям. Усе це було жорстко обірвано трагічними подіями, які принесли глибокий сум і горе, але водночас і хвилю гніву та обурення, а потім ще більше гніву — коли почалася неоголошена гібридна війна, внаслідок якої загинули тисячі й тисячі людей. «Емоційна робота» скорботи за загиблими, а також за ледь не розбитими вщент сподіваннями на гідність триває: щодня перехожі йдуть повз місця, де відбувалися трагічні події, долучаючись і стаючи учасниками (навіть не-самохіть) жалоби за загиблими на Майдані. ■

1

Моральний компонент, що лежав в основі цього масового незадоволення як важливий складник поняття «гідності», також справив надзвичайно потужний і трансформативний вплив на релігійне життя в Україні. 2008 року Російська православна церква оприлюднила документ під назвою «Засади вчення Російської православної церкви щодо людської гідності, свободи і прав». Див. <https://mospat.ru/en/documents/dignity-freedom-rights/i/> (перегляд 13 січня 2016). Православну ідею гідності, що коріниться в моральній чистоті та доброчесності, там подано цілком недвозначно: «Зрозуміло, що ідея відповідальності є складником поняття гідності. Відтак у традиції Східного християнства поняття гідності має передовсім моральне значення, тимчасом як що є гідно і що — ні пов'язують з моральними чи аморальними вчинками особи та внутрішнім станом її душі (прим. пер. — текст сайту є вочевидь перекладом з російської на англійську, тож там йдеться про «человека» та його душу /в англ. варіанті — his soul). Зважаючи на те, що людська природа затьмарена гріхом,

у житті людини важливо чітко розрізнити речі гідні та негідні... Божий дар гідності утверджується моральними принципами, присутніми в кожній людині і які ми розрізняємо в голосі совісті». Розділ про гідність у цьому важливому документі завершується прямолінійним твердженням, виділеним жирним шрифтом: «Відтак існує прямий зв'язок між людською гідністю і моральністю. І навіть більше, визнання гідності окремої особи (особистої гідності) передбачає й обстоювання принципу особистої відповідальності». На Майдані обстоювання принципу особистої відповідальності за утвердження Божого дару людської гідності набрало форми безстрокових протестів на захист правди, миру та справедливості як можливості покінчити з негідним станом речей.

2

Багато було написано про події на Майдані. На мою думку, дві найкращі хроніки подій — Винничук et al 2015 та Філіпович і Горкуша 2014.

3

Відео з концерту можна переглянути за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=MfUvKkz579Q>.

4

Відчуття «досвіду трансценден-тування» включає у себе «вихід за власні межі» та проблеми повсякденності з тим, щоб утворити й прийняти єднання з іншими задля якоїсь спільної мети. Ця концепція дуже дотична до ідеї всеосяжної єдності свідомості, базованої на духовній гармонії та любові. У теологічному сенсі ця ідея бере свій початок від ідеї про те, що Церква є інституцією, покликаною до спасіння, чия місія є порятунок і відновлення грішного світу. У ширшому сенсі це означає, що церква і суспільство задіяні у спільній справі і що спільнота, об'єднана моральними принципами і яка постала на Майдані, була нерозривно пов'язана з ідеєю віри.

5

Як людина, що пережила Голокост, Бауман намагався зрозуміти, як і чому 20 століття просто заповнене прикладами того, як

не жорстокі («від природи») люди вчиняють жорстокість щодо Інших. Він зауважує, що це стало можливим через здатність бюрократії оперувати на рівні, незалежному від індивідуального емоційного відгуку. Інакше кажучи, колективи віддають перевагу тому, щоб діяти за правилами (грі за встановленими правилами), а не реагуванню на «голос чиєїсь совісті», і тому становлять загрозу цілісній системі моральних принципів індивіда.

Ці протести і концерт нагадали мені події 1989 року у Ляйпцігу (що відбувалися під гаслом «Ми є народ» / *Wir sind das Volk*), де сама атмосфера дедалі більше й більше демонструвала, що *das Volk* вже перебуває на порозі свого визволення.

Багато в чому ця масова участь у поховальних церемоніях і безперервна жалоба на Майдані

відображають православну теологічну концепцію соборності, що походить від слова собор. Концепція ґрунтується на традиції «всезагальності», як її потрактовано Вселенськими соборами православної церкви (Східного обряду) і якою стверджується єдність свідомості віруючих.

Кухаренко зазначає: «‘Погана/нагла смерть’ — це суїцид, жертва убивства, чи людина, що загинула внаслідок нещасного випадку. Такі люди не були удостоєні нормальних поховальних обрядів і їх зазвичай ховали вздовж доріг, не на цвинтарі. Вважалось, що їхні душі блукають землею і можуть завдати шкоди живим. У більшості випадків місце ‘поганої смерті’ позначали, увічнювали, і ця традиція збереглась і в сьогоденній Україні» (Kukhareno, 2011: 65).

Антропологи сперечалися: основною метою практик поховальних обрядів було усунути загрозу, якою є смерть, за допомогою очищення плакаль-

ників і присутніх на похороні після «заразного» контакту з тілом покійника, чи, можливо, функція оплакування і полягає в тому, щоб контролювати публічні вияви жалю і скорботи за померлим, аргументуючи це тим, що для спільноти подібні вияви емоцій становлять більшу загрозу, аніж смерть як така.

10

Нав’язливо прекрасна пісня «Пливе кача» з’явилась як своєрідний «знак», «супровідний жест» за Рікером (Paul Ricoeur 2009: 17–20), яким проводжали загинблих під час поховальної служби, спочатку — тих, хто загинув на Майдані, а потім — вояків і волонтерів, убитих під час бойових дій у Східній Україні. Пісню а капела виконувала «Піккардійська терція» — група із шести чоловіків, і у своєму виконанні вони поєднували вокальну специфіку чуттєвих моментів літургії з особливостями української фолк-музики.

11

Такий погляд, де акцент переноситься на «тіло» та моральні імпульси, відрізняється від підходів таких дослідників, як, наприклад, Ентоні Гідденс (Giddens, 2013), які розглядають здатність до моральної аргументації (аргументації в площині морального) як таку, що бере свій початок у рефлексії та у здатності до раціонального мислення. Для Гідденса, на відміну від Баумана, не існує ані «морального імпульсу», ані універсальних моральних істин, а просто секулярні вимоги до сфери моральних принципів, за якими завжди резервується право змінюватися. Для Гідденса тілесна реакція на ситуацію на рівні відчуттів має сенс лише після того, як не спрацьовує, «ламається» щось у нашій когнітивній здатності розуміння. Для Баумана ж усе абсолютно навпаки.

12

Ренато Розалдо написав статтю, що одразу стала класикою після трагічного випадку — смерті його дружини, яка вивчала плем'я ілонготів, мисливців за головами на Філіппінах (1984). Вона послизнулася на гірській стежці, впала з 20-метрової висоти і розбилася насмерть. За хвилину її не стало. Глибоко горюючи з приводу своєї власної втрати, Розалдо раптом збагнув, чому ілонготи полюють за головами. В ту мить він подивився на слова ілонготів під зовсім іншим кутом зору. Лють, породжена горем, спонукає до жорстокості. Він зрозумів, що саме злість, гнів, спричинений непоправною втратою, у момент, коли тебе спіткає ця трагедія, спонукає ілонготів до полювання за головами ворогів.

1.

Baudrillard, Jean (1976), *L'Echange symbolique et la mort*. Paris: Gallimard.

2.

Bauman, Zygmunt (1992), *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Stanford: Stanford University Press.
(1993) *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell. Переклад українською — (2005), *Етика постмодерну*. пер. О. Юдін, Д. Король. Київ: Port Royal.

3.

Davies, Douglas J. (1997), *Death, Ritual and Belief: The Rhetoric of Funerary Rites*. London: Cassell.

4.

Durkheim, Emile (2008 [1912]), *The Elementary Forms of Religious Life*. Trans. by Carol Cosman. Oxford: Oxford University Press.